

Anders Hagström

När Stalin offrades för att rädda stalinismen

– I vilket fall som helst, kom bara ihåg en sak. Rapporten existerar inte. Dessutom kommer den snart inte ha existerat. Vi skall inte fästa någon vikt vid den. Men Maurice Thorez, det franska kommunistpartiets generalsekreterare sedan 30-talet, skulle snabbt få klart för sig att nya tider stundade.

Inom ett halvår skulle den rapport som Thorez talat om med sin kollega i partiledningen, Jean Pronteau, vara allmän egendom genom det amerikanska utrikesdepartementets försorg. Pronteau hade fått den översatt för sig vid ett besök hos det polska broderpartiet där man förundrats över att en så ledande partimedlem som Pronteau inte kände till dokumentet. Thorez, visade det sig, hade hemlighållit den för sina kollegor!

Vad var det då för rapport?

Vid en slutna session på det sovjetiska kommunistpartiets 20:e partikongress i slutet av februari 1956, hade partiets förste sekreterare, Nikita Chrusjtjov, gått till mycket fränt angrepp på landets förre ledare, Josef Stalin. Det var denna ytterst explosiva rapport som Thorez hoppats skulle förpassas till glömskan.

Vid sin död i början av mars 1953 hade Stalin hyllats som en näst intill gudomlig varelse av de sovjetiska ledarna och världens kommunistpartier.

”Länge leve”, skrev det engelska kommunistpartiets *Daily Worker*, ”det odödliga minnet av den största arbetarklassledare, geni och kreativa tänkare som världen någonsin upplevt.”

I Sverige gav den kommunistiska pressen uttryck för minst lika exalterade hyllningar. Partiledningen, eller Centralkommittén som den formellt hette, för Sveriges Kommunistiska Parti (SKP) skrev:

”En stor och smärtsam förlust har drabbat hela den framstegsvänliga mänskligheten. Stalin är död. Vår tids störste folkledare och statsman, den socialistiska samhällsvetenskapens geniale mästare, kommunismens banerförare har gått ur tiden.”

C H Hermansson, som sedermera också skulle bli det svenska partiets ledare, höjde Stalin till skyarna vid partiets minneshögtid i Medborgarhuset i Stockholm den 9 mars 1953:

”Stalin är en av hela den mänskliga historiens största personligheter. Marxismen, den lära som Stalin behärskade med sådant mästerskap och som han vidareutvecklade till ett nytt och högre plan, förnekar ingalunda de stora personligheternas roll för historiens utveckling. Stalin förstod att ställa hela sin livsgärning i de framväxande, de progressiva, de oemotståndligt segrande krafternas tjänst. Därför blev hans liv så betydelsefullt för mänskligheten, därför blev han en gigant i den mänskliga utvecklingens historia. Att vara kommunist, det är att ha Lenin och Stalin till föredöme. Stalin är en av alla epokers mest geniala vetenskapsmän.”

Den döde ledaren balsamerades och placerades bredvid Lenin i mausoleet på Röda Torget i Moskva. Krupskaja, Lenins änka, hade vid makens död 1924 protesterat mot att den döde revolutionsledaren skulle förvandlas till ett preparerat kadaver till allmän beskådan. Nu, när det var Stalins tur, var det ingen som protesterade. Det bysantiska ceremoniel som utvecklats under Stalin krävde det. Föga anade någon att Stalins kadaver snart skulle komma att betraktas som en önskad gäst i denna den stalinistiska regimens viktigaste kultplats.¹

¹ 1961 avlägsnades Stalins balsamerade kropp från mausoleet på Röda Torget där den legat bredvid Lenins och begravdes utan ceremonier bland andra partiledare längs Kreml-muren.

Offrade sin herre

Men knappt tre år senare förklarade Chrusjtjov inför en chockad partikongress att den dyrkade Stalin styrts som en despot; han hade låtit makten stiga sig åt huvudet och begått en rad brott.

Chrusjtjov berättade att Stalin låtit avrätta 70 procent av den partiledning som valts på den 17:e partikongressen 1934 – den som kallats för ”segrarnas kongress”. Han tog också upp flera enskilda exempel på Stalins oerhört brutala styre och beskrev i detalj den fullkomliga rättslöshet som präglat de stora utrensningarna på 30-talet.

Inför de församlade delegaterna, av vilka många sedan barnsben lärt sig att betrakta Stalin som källan till all visdom, underströk Chrusjtjov att Stalins brutala regemente svårt skadat Sovjetunionen och det styrande kommunistpartiet.

Chrusjtjovs tal formade sig till en senkommen bekräftelse av Lenins undertryckta uppmaning till partikongressen 1923 att avsätta Stalin, en uppmaning som ingått i hans så kallade testamente – och som varit ett uttryck för Lenins förtvivlade kapplöpning med döden i hopp om att kunna inleda ett generalangrepp på den byråkratiska cancersvulst som Stalin varit den främsta representanten för.

Chrusjtjovs avslöjanden om Stalins styre var dock ingen plötslig omvändelse till den oförfälskade sanningen om dessa mörka när till och med Stalins kollegor i den mäktiga Politbyrån levte i ständig skräck för sina liv.

Även om Chrusjtjov efter sitt fall från makten i början av 60-talet, försökt framställa sina bevekelsegrunder i ljusast möjliga dager, var hans tal ett led i kampen om makten efter Stalin. Nikita Chrusjtjov, som själv gjort snabb karriär under Stalin och troget tjänat despoten och alla hans nycker, offrade nu sin gamle herres rykte i hopp om att Chrusjtjovs egna motståndare i partiapparaten – Malenkov, Kaganovitj och Molotov – skulle dras med.

Det har ibland påståtts att Chrusjtjov improviserade sitt angrepp för att övertrumfa Mikojan, vilken tidigare under kongressen riktat ett angrepp på Stalin. Men det är en populär version som bygger sin trovärdighet på den bild som skapats av Chrusjtjov i väst – en bufflig och oborstad byråkrat som lätt drogs iväg av sitt heta temperament. Men i själva verket var hans tal en noga övervägd taktisk operation i det ställningskrig som pågått bakom Kremles murar ända sedan Stalins död.

Det hemliga talet, som inte var hemligare än att det under månaderna efter kongressen lästes upp på partimöten över hela Sovjetunionen och delgavs besökande delegationer från världens övriga kommunistpartier, var tillsammans med de övriga talen och resolutionerna på kongressen också ett svar på behovet av reformer av det system som formats under Stalin.

Byråkratisk koloss

Stalins arvtagare, oavsett om de kunde betecknas som konservativa eller liberala, kunde inte bortse ifrån behovet av reformer. Sovjetunionen, som 1951 förklarats vara på god väg mot det kommunistiska välfärdssamhället där allas behov skulle vara tillgodosedda, var ett land djupt präglad av det stalinistiska systemets djupa motsägelser.

Återhämtningen efter det andra världskriget som förhärjat så gott som hela den västra delen av landet, hade gått undan. Den tunga industrin, a och o i den stalinistiska industrialiseringsstrategin, hade genomgått en imponerande utveckling. Men konsumtionsindustrin var notoriskt underutvecklad och dess produkter ofta av mycket dålig kvalitet och jordbrukskrisen var fortsatt kronisk. I september 1953 hade Chrusjtjov förklarat för partiledningen att resultatet av 36 års jordbrukspolitik var bedrövlig. Boskapsbeståndet var mindre än 1916 och skörden lägre än 1913!

Till allt detta kom att det omskrutna planeringssystemet alltmer antagit formen av en byråkratisk koloss byggd på de friserade siffrornas pappersberg. Som en historiker kommenterade: Hur kunde man acceptera att ett land som hade förmåga att tillverka en atombomb inte klarade av att förse sina medborgare med ägg?

Över alltihop vilade den ännu förlamande rädslan för det ofantliga terrormaskineri som byggts upp under Stalin. När Berija, Stalins chef för säkerhetspolisen, störtades och avrättades genom en kupp kort efter diktatorns död var det många som drog en lättnadens suck.

Rädda systemet

Men vare sig Chrusjtjov eller någon annan inom den sovjetiska stats- och partiledningen hade några planer på att gå till roten med det system som skapats under Stalin. Det framgår också klart av den historieskrivning som Chrusjtjov gjorde i sitt tal på den 20:e partikongressen.

Enligt honom hade Stalin tjänat partiet väl fram till 30-talets mitt. Uppgörelserna med Lenins medarbetare och sedermera talesmän för olika oppositionsströmningar som i större eller mindre utsträckning vänt sig mot den byråkratiska regim som etablerats redan på 20-talet, var helt berättigade enligt Chrusjtjov.

Det är betecknande att han inte tog initiativ till att rehabilitera de forna ledarna – Zinovjev, Kamenev, Bucharin, Rykov, för att inte tala om Trotskij – samtidigt som andra anklagade och dömda i de stora skådeprocesserna på 30-talet rentvåddes. Och detta trots att motsägelserna i en sådan hållning måste sticka alla i ögonen.

Viktigare saker än logik stod på spel. Genom sin historieskrivning försökte Chrusjtjov bidra till att rädda det byråkratiska system som byggts upp och konsoliderats under 20- och 30-talet genom att offra en av dess huvudarkitekter, Stalin. Ett sannskyldigt kungsoffer! En konsekvent uppgörelse med Stalin skulle krävt – åtminstone om man i likhet med Chrusjtjov hävdade att man var marxist – att man gick till grunden och frilade de sociala och politiska sammanhang som lyft Stalin till makten.

Men ett sådant tillvägagångssätt skulle oundvikligen ge upphov till en rad politiskt obehagliga och explosiva frågor som i sin förlängning skulle hota hela det byråkratiska maktmonopolet. En förklaring behövdes, det var uppenbart. Chrusjtjov och hans anhängare inom den byråkratiska parti- och statsapparaten dikterade sin version för den politiskt omyndigförklarade sovjetiska befolkningen – dess lättare som ingen gavs möjlighet att ifrågasätta den.

Och längre än till denna grunda och inkonsekventa uppgörelse med Stalin kom aldrig den officiella avstaliniseringen under 50- och 60-talet. Efter Chrusjtjovs fall lades locket helt på fram till Gorbatsjovs glasnost.

Sovjetiskt pansar

I Sovjetunionen förmådde regimen – trots inre stridigheter – att kanalisera uppgörelsen med Stalin i kontrollerbara banor. I Polen och Ungern däremot fick uppgörelsen med Stalinepoken ett dramatiskt förlopp.

I Polen revolterade arbetarna i Poznan i juni 1956 och tvingade regimen till eftergifter. Den då just rehabiliterade partiledaren Gomulka tog över rodret, buret på en våg av allmän entusiasm. Men den polska ”oktobervåren” blev kortvarig. Så fort Gomulka konsoliderat sin regim inledde han angreppet på de friheter som polackerna erövrade under regimens kris.

I Ungern drevs regimen ut i en öppen kris och störtades av ett folkligt uppror. Men upproret slogs ned – av sovjetiskt pansar. Och en ny regim installerades med sovjetiskt stöd. En regim som trots sin tillkomsthistoria paradoxalt nog – eller snarare på grund av det – skulle utvecklas till en av de mer liberala i Östeuropa.

Chockartat uppvaknande

Uppgörelsen med Stalin på den tjugonde partikongressen, de dramatiska uppgörelserna i Östeuropa och Sovjetunionens invasion av Ungern, och inte minst deras eget pressade läge i det Kalla krigets iskyla – allt detta kunde inte annat än att skaka om de partier runt om i världen som hade Moskva som sin ledstjärna.

För medlemmarna i kommunistpartierna blev avslöjandena om Stalin till ett chockartat uppvaknande. Decennier av uppoffrande arbete – för vad? *The Reasoner*, en debatt-tidskrift som tillkommit på initiativ av enskilda medlemmar i det brittiska kommunistpartiet för att få till stånd en diskussion om sakernas tillstånd trots partiledningens uppenbara ovilja, skrev:

”Den chock och förvirring som orsakades av avslöjandena var resultatet av vår oförmåga att tillämpa en marxistisk analys på de socialistiska länderna och i synnerhet Sovjetunionen... I praktiken har den brittiska arbetarklassens intressen tolkats på ett sådant sätt att vi identifierat dem med acceptandet av Sovjetunionens utrikespolitik och samtidigt har vi blivit indignerade över anklagelserna om att blint följa Moskva. Diskussionen kan inte sluta här, för den okritiska karaktären på vårt offentliga stöd för Sovjetunionen fördes över på andra fält...”

Även om många medlemmar ställde kritiska frågor och likt *the Reasoner* försökte få till stånd en debatt, var det än fler som lämnade kommunistpartierna. Det brittiska kommunistpartiet förlorade nära en tredjedel av sina medlemmar under 1956. Det franska hade 70 000 färre medlemmar i början av 1957 än året innan! Det italienska kommunistpartiet lär ha tappat 300 000 medlemmar under 1957 enbart.

Åderlåtna och omskakade skulle dock de flesta av partierna rida ut den akuta krisen. Men på lång sikt kunde alla dessa händelser inte annat än undergräva deras sammanhållning och lojalitet mot Moskva. Det gällde även SKP i Sverige.

I Sverige hölls andrakammarval i september 1956 och SKP gick framåt och fick 194 000 röster. Men valet hölls drygt en månad före Ungernrevolten. Nyvalet den 1 juni 1958 (som utlösts av att borgarna röstat ned den socialdemokratiska regeringens förslag om införandet av obligatorisk tjänstepension), blev däremot ett av de allra sämsta i partiets efterkrigshistoria. Partiet fick 129 000 röster; en tredjedel av väljarna vid det föregående valet knappt två år tidigare hade övergivit partiet.

Men krisen skulle komma till ytan på allvar först efter valnederlaget i kommunalvalet 1962, då partiet efter att ha gått fram på nytt gick tillbaka och fick 3,8 procent, och få ett långsamt och frätande förlopp. När den Moskva-trogna flygeln definitivt bröt 1977 och bildade Arbetarpartiet kommunisterna (Apk) kring tidningen *Norrskensflamman*, var det slutet på en lång process av stridigheter och avspjälkningar. Bland annat förlorade partiet majoriteten av sitt ungdomsförbundet i slutet av 60-talet. Med C H Hermanssons ”modernistiska” flygel vid rodret fjärmade sig partiet gradvis från Moskva – även om det fullständiga brottet kom i och med de stalinistiska regimernas sammanbrott i Östeuropa vid decennieskiftet 80-90, tätt följt av Sovjetunionens kollaps.

Och Thorez...

Och, för att avsluta med att återknyta till artikelns början, Maurice Thorez, som satt sin lit till att Chrusjtjovs motståndare skulle få övertaget i manövrerna bakom Kremles murar, ja han var inte sämre byråkrat än att han snabbt anpassade sig till de nya budorden.

Snart kunde han höras i den skenheliga kören av före detta Stalintrogna som predikade det nya budskapet. Att det då och då skar sig, en och annan falsk ton kröp in, var inte annat än vänta. Det är ju, sägs det, svårt att lära gamla byrackor att sitta...

Anders Hagström

Lästips om Chrusjtjov-epoken

På *marxistarkiv.se* finns mycket mer material om utvecklingen i Sovjetunionen. Följande är ett urval artiklar som behandlar olika aspekter av Chrusjtjov-epoken:

[Om Chrusjtjovs tal 1956](#) (mer om förspelet till och följderna av talet)

[Chrusjtjovs tal 1956](#) (själva talet)

[Chrusjtjovs väg till makten](#) (händelserna efter Stalins död, med utrensningen av Berija, utmanövreringen av ”partifientliga gruppen” m m)

[Kina, Albanien och Sovjetunionen 1956-57](#) (relationerna mellan KKP, AAP och SUKP under åren efter Chrusjtjovs tal)

För fler texter följ menyerna *Sovjetunionen* -> *Chrusjtjov-epoken* på marxistarkivet.